

ТЕРМІН ТА ЙОГО СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Р.І. Дудок

Стаття присвячена семантичній структурі терміна, виявленню його структурно-семантичного потенціалу у спеціальному тексті. Простежено процес узагальнення, абстрагування та виділення комунікативно-релевантної диференційної ознаки із сем, які формують семантичний компонент інваріанта у різних вживаннях слова-терміна. Висунуто ідею про те, що інваріант як спільний компонент виконує роль семантичного диференціала у різних терміносистемах та забезпечує взаєморозуміння комунікантів у спеціальній сфері.

Розвиток цивілізації супроводжується появою численних термінів у різних галузях науки та техніки. Оскільки переважну частину лінгвістичного фонду складає фахова лексика, то цілком природно, що лінгвісти надають особливого значення дослідженню структурно-семантичних особливостей терміна.

Мова як система має достатньо законів та засобів утворення нових понять, які з'являються у спеціальній лексиці та потребують номінації. Одним із поширених засобів номінації фахових термінів є використання багатозначних загальнономовних слів у спеціальній науковій сфері. Вживання загальнономовних слів у різних галузях науки базується на тих самих законах та механізмах «утворення» різних змістів їх вживання.

Мета статті – дослідити лексико-семантичний механізм екстраполяції загальноновживаного слова у спеціальну сферу знань та його функціонування як терміна. Окрім цього, важливим завданням статті є спроба з'ясувати, яким чином спеціальний термін, позначений тим самим формативом, функціонує у різних сферах наук.

Актуальність даного дослідження визначається загальною спрямованістю сучасних термінознавчих досліджень на дослідження структурно-семантичної організації терміна у спеціальній науковій сфері.

Структурно-семантичний потенціал терміна, його словотвірна парадигма є зацікавленням багатьох лінгвістів: Герд А.С., Даниленко В.П., Володіна М.Н., Мішланова С. Л., Прохорова В.Н., Суперанської А.В., Канделак Т.Л. та ін.

Відомо, що основною ознакою терміна є його кореляція з поняттям відповідної галузі знань. Враховуючи цю властивість терміна, важливо простежити його семантичні смислові зв'язки із загальноновживаним словом, що буде показано на матеріалі лексикографічних джерел Oxford Illustrated Dictionary (1962) та Scribner Dictionary (1986). Однією з найскладніших проблем у лексикографічному описі слова - терміна є розмежування полісемії та омонімії. Як зауважила у свій час О.С. Ахманова: «Лексикографу завжди загрожує дві однаково великі небезпеки: штучного об'єднання під одним звуковим комплексом кількох різних слів й не менш штучного розподілу одного слова на омоніми» [1, 106]. Якщо два ідентичні звукові комплекси (для лексикографа - графічні) є одним словом, то у відповідності до існуючої лексикографічної традиції їм має відповідати одна словникова стаття, а якщо вони за своєю суттю різні – то дві, три і т.д. Однак у тлумачних словниках, навіть авторитетних, опис численних значень одного і того самого знака здійснюється шляхом пояснення одного значення через інше без пояснення зв'язку між ними та без врахування його узагальнюючої природи слова-терміна.

Так, В.Г. Гак висуває тезу про відносність лексикологічних категорій в лексикографії. Він вважає, що для того, щоб правильно вирішити проблему природи того чи іншого лексикологічного явища у середині

даної мови, треба розглядати його, по-перше, в середині даної мовної одиниці... і, по-друге, у загальній системі мови з метою з'ясування того, чи є цей факт одиничним, чи закономірним явищем. Такий двоякий розгляд може по-новому визначити природу фактів. Те, що вважалося омонімією, виявиться багатозначністю; те, в чому вбачали полісемію, буде виступати як одиниця значення слова [4, 21], але таке трактування не вносить чіткості у розуміння смислової структури терміна.

У лінгвістичних працях з даної проблеми наголошується, що термін – це лексико-номінативна одиниця мови, що співвідноситься з поняттям спеціальної професійної сфери (див.: [6], [9], [10]). А.С. Герд виділяє три точки зору на цю проблему: терміни мають те лексичне значення, яке і означають; терміни мають лексичне значення, яке є тим самим поняттям; терміни збігаються з поняттям і не мають лексичного значення [5, 48-56]. Зрештою, всі вони мають право на існування, оскільки, говорячи про семантичну структуру слова-терміна, ми говоримо про структуру його (терміна), внутрішню форму.

Слід зазначити, що ця проблема інтерпретується в термінологічних дослідженнях по-різному. На наш погляд, описуючи семантичну структуру багатозначного слова-терміна, важливо віднайти у ній те спільне, інваріантне, на чому будуть генеровані зв'язки у середині структури.

Шляхом узагальнення слово-термін, що підлягає лінгвістичному аналізу, об'єднується хоча б однією спільною лексичною парадигматичною семою. У зв'язку з цим цілком виправданим у термінознавстві є метод розчленування терміна на складові семантичні компоненти з метою моделювання його семантики.

Наприклад, багатозначний термін «*derivation*» - «*дери́вація*» використовується не лише в системі номінацій лінгвістики (семантична дери́вація), але й у термінологічних системах таких галузей, як геологія, військова справа тощо, об'єднаних сукупністю смислових зв'язків, імплікаціоном, «*obtaining from a source*» – «*отримання з джерела*».

Аналіз дефініцій терміна «*дери́вація*» у різних терміносистемах дозволяє кваліфікувати такі лексичні одиниці, які мають різний набір релевантних компонентів сем, об'єднаних спільною лексичною парадигматичною семою - інваріантом.

Аналогічно, термін «*adaptation*» – «*адаптація*» в біології та медицині означає «*приспособлення будови і функції організмів до умов існування*»; у методі викладання – «*скорочення та спрощення друкованого тексту, приспособлення його до малопідготовлених читачів*»; у лексикології – «*розширення сфери вживання мовної одиниці*». Усі ці «різні» змісти терміна «*adaptation*» є фактично актуалізацією спільного семантичного компонента інваріанта, який забезпечує розуміння численних вживань одного і того самого терміна-слова.

Отже, у результаті кореляції даного лексикологічного терміна з термінами інших галузей знання в їх семантичній структурі семантичний інваріант «*приспособлення до чогось*» об'єднує різні спеціальні поняття.

Із наведених прикладів можна стверджувати, що якісний і кількісний склад релевантних ознак, актуалізованих у дефініціях, у терміна неоднаковий, відповідно неоднакова і кількість компонентів значення терміна, яка є похідною від загального спільного компонента, архісеми як величини, що складається із ряду семантичних ознак.

Оскільки той самий термін може визначатися по-різному (мати різні дефініції), то він може бути включений у різні системи. У процесі вербальної передачі знань на основі текстової інформативності терміна формується те, що С. Д. Кацнельсон називає «*елементарним змістовим поняттям*» [7, 109].

Різні види інформативності передбачають наявність певних закономірностей реалізації семантичного потенціалу терміна. Якщо знакова інформативність передається на основі реалізації семантичних ознак, що ідентифікуються, а дефініційна та класифікаційна - на основі ознак, що диференціюються, то в текстах актуалізуються ознаки, релевантні щодо конкретної комунікативної ситуації.

Таким чином, метатекстова інформативність терміна формує сукупність ідентифікованих, диференційованих і комунікативних ознак терміна.

Як зазначалося вище, найбільш поширеним шляхом утворення терміна є використання загальноживаних слів у його функції, який базується як на узагальненій природі слова, так і на його смислотвірних можливостях. Терміни відрізняються від загальноживаних слів тим, що мають дефініцію, яка розкриває найбільш суттєві ознаки спеціальних понять.

Іншим шляхом творення термінів є «спеціалізація» значення загальноживаного слова, яке виникає у результаті різних видів «переходу» його основного значення, метафори, метонімії тощо.

Так, мовний знак «*head*» включається у кілька терміносистем. У гідротехніці він позначає «*гідростатичний напір*», «*тиск стовпа рідини*», в архітектурі – «*замочний камінь склепіння*», у будівництві – «*верхній брус віконної чи дверної коробки*», у банківській справі – «*чільний бік монети*» тощо. Незважаючи на різну денотативну співвіднесеність терміна «*head*» у різних спеціальних сферах, він у кожній з них слугує позначенням однієї спільної ознаки поняття «*передня, основна частина чогось*». Саме ця ознака є спільною для всіх спеціальних понять, які позначає знак «*head*», а співвіднесеність з цією ознакою становить семантичний інваріант названого знака. Семантичний інваріант зберігає тотожність значення знака-терміна і дозволяє розглядати спеціальні значення у різних субмовах як окремі випадки його реалізації.

Отже, термінам, що позначають один і той самий предмет або явище, притаманна концептуальна цілісність як основний самостійний прошарок лексики літературної мови [2, с. 29-36].

Багатозначність терміна у процесі його формування, розвитку та функціонування є природною з огляду на те, що одна і та сама форма може пристосовуватися до позначення різних об'єктів та виконувати різні функції.

Аналіз лексико-семантичних зв'язків термінів показує, що ці зв'язки можуть бути внутрішньосистемними та міжсистемними. Так, внутрішньосистемним семантичним явищем вважається багатозначність одного і того самого терміна у межах однієї і тієї самої термінологічної системи, як, скажімо, в лексикології і семасіології – «значення», «лексема», «слово».

Семантичні явища міжсистемного характеру в галузі філологічної термінології представлені такими термінознаками, які одночасно використовуються як для номінації понять (явищ) однієї галузі, так і для номінації понять суміжних дисциплін.

Значення багатозначного терміна міжсистемного функціонування входить складовою частиною в обсяг термінологічного словосполучення і виконує при цьому роль семантичного ядра інваріанта, який конкретизує і деталізує значення, уточнює інформацію на основі диференційної ознаки поняття.

Так, термін «*glossa*» - «*глосса*» використовується у лексикології, в юриспруденції, у риболовстві; «*irradiation*» - «*ірадіація*» - в лексикології, у фізиці, у фізіології у медицині; «*transformation*» -

«трансформація» - в лексикології, у фізиці, в біології, в мистецтвознавстві (у сфері театру та цирку) тощо.

Таким чином, міжсистемні відношення можуть породжувати як багатозначність єдиного терміна, так і омонімію і розглядатись при цьому вже на рівні міжнаукових контактів.

Системно-структурні ознаки є основними критеріями визначення терміна у системі мови. У жодній системі мови немає абсолютно тотожних ознак, отже, немає і абсолютних синонімів, бо в жодній системі понять немає двох і більше різних ознак, які б називалися одним і тим самим словом/терміном. Той самий термін «кочує» із однієї системи до іншої, набуваючи іншого змісту, скажімо, «*morphology*» - «морфологія» - в системі понять лінгвістики одна, ботаніки - друга, зоології - третя, географії - четверта і т.д. залежно від понять, форма яких досліджується. В літературі ці явища розглядаються як «термінологічні омоніми, хоча, по суті, тут немає навіть різних значень, є тільки різні термінологічні смисли при незмінному (інваріантному) значенні: вчення про форму (чого?) (слова, рослини, тварини, земної кори і т.д.).

М.Н. Володіна виділяє узагальнюючу особливість терміна як його когнітивно-дефінітивну значущість», яка виражається в тому, що термін стає «носієм та зберігачем» спеціальної інформації, належної до визначеної терміносистеми [3, с. 22].

Дослідження структурно-семантичних зв'язків між термінами передбачає нерозривність двох планів, які пов'язані між собою: стабільний інваріантний семантичний компонент парадигматичного плану системи мови і вираження змінних компонентів із синтагматичного плану мовлення, які визначають відповідно різні смисли вживання слова - терміна. Такі системні взаємозв'язки між термінами розкривають суть «переходу» того самого слова - терміна від одного смислу до іншого.

Термінознавчі дослідження традиційно пов'язані з науками про мислення, що забезпечує базу для активного проникнення когнітивного підходу у термінознавство. Таким чином, вивчення терміна у середині терміносистеми доповнюється перспективним когнітивним підходом, який потребує виявлення місця і функції терміна в лінгвомисленнєвій діяльності людини [8, с. 95-97].

Поділяючи цю думку, ми розглядаємо терміносистему як чітко окреслену систему ієрархічно взаємопов'язаних понять певної спеціальної/професійної галузі у відповідності до її концептуального апарату. Отже, термін як слово спеціальної сфери пізнання відображає результати досвіду і практичної діяльності людини, фіксує професійно-наукові знання про властивості об'єкта, що детермінується. Через дефініцію термін розкриває суттєві ознаки і виражає спеціальне поняття у спеціальній сфері [8, с. 90].

Таким чином, підсумовуючи викладене, зазначимо, що термін має своє «власне» інваріантне значення і виконує функцію семантичного диференціала у різних терміносистемах. Термін, як і загальноживане слово, володіє потужним структурно-семантичним потенціалом, а його словотвірна парадигма має подальшу перспективу дослідження.

SUMMARY

The article is devoted to both semantic structure of the term and its structural and semantic possibility in special texts. The procedure of abstracting, generalizing and singling out semantic differential features (SDF) in numerous senses is highlighted in the article. The idea of the article is to show how the invariant plays the role of semantic differential in different special texts while providing mutual understanding of speakers in different spheres of science.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М., 1957.
- 2 Будагов Р.А. Введение в науку о языке. - М., 1965.
- 3 Володина М.Н. Когнитивно-информационная природа термина и терминологическая номинация: Автореф. дис. д-ра филол. наук. - М., 1998.
- 4 Гак В.Г. Об относительности лексикологических категорий в лексикографии // Проблемы учебной лексикографии и обучения лексики. - М., 1987. - С. 21.
- 5 Герд А.С. Язык науки и техники как объект лингвистического изучения // Филологические науки. – 1986. - № 2. - С. 48-56.
- 6 Канделаки Т.Л. Значение терминов и системы значений научно-технических терминологий // Проблемы языка науки и техники. - М., 1970. - С. 12-92.
- 7 Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. - М., 1987. - С. 170.
- 8 Мишланова С. Л. Терминоведение XXI века: история, направления, перспективы // Филологические науки. - 2003. - № 2. - С. 94-101.
- 9 Прохорова В.Н. Семантика термина // Вестн. МГУ. Серия 9. Филология. – 1981. - № 3. - С. 23-32.
- 10 Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. - М., 1989.

Надійшла до редакції 6 червня 2006 р.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА СТАЛИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ТА РЕЧЕНЬ З ФЛОРИСТИЧНИМ КОМПОНЕНТОМ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ ТА ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВ)

Т.О. Алексахіна

У статті висвітлюються питання національної специфіки сталих словосполучень та речень з флористичним компонентом в українській, англійській та французькій мовах. Виявляються квіти, притаманні лише якійсь певній мові. Так, для української мови – це мак, для англійської – це троянда, для французької – це загальне поняття квітки. Подається тематична класифікація, яка ґрунтується на семантичних значеннях квітів.

Як відомо, фразеологічний фонд мови – це «дзеркало, в якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну самосвідомість» [1, с. 9]. Адже саме фразеологізми нібито вказують мовцям особливе бачення світу, ситуацію. У внутрішній формі більшості ФО наявні такі значення, які надають їм національно-культурного колориту.

Під час дослідження сталих словосполучень та речень (надалі ССР) з флористичним компонентом в українській, англійській та французькій мовах ми виявили, що в українській мові найчастіше трапляється назва квітки мак (із 140 ССР - 100) на позначення краси, вчинків, фізичних якостей та розумових здібностей і т. ін. Щодо англійської мови, то тут найуживанішою є назва «троянда» (із 160 ССР - 110), яка використовується для позначення плинності часу, праці, сором'язливості, краси взагалі тощо. У французькій мові ми опрацювали 180 ССР, з яких 120 мають у своєму складі взагалі назву «квітка», яка означає і життя, і одиниці виміру, і манеру поведінки, і розумові здібності, і таке ін.

Все це, на нашу думку, пов'язане з національною специфікою, яка вказує на неповторні зразки людської логіки та світооцінки, що сприяє виявленню особистостей менталітету різних народів.

Так, слово «мак» в українській мові пов'язане, по-перше, з ідеєю молодості, краси взагалі та жіночої вроди зокрема, наприклад: *гарна дівка, як маківка; цвіте, як маківка*. Червоний цвіт маку був символом дівочої чистоти, його вплітали у віночки. Однак символом краси була не лише квітка маку, а і його плід – маківка. Вона вважалася ідеалом